

การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของภาคตะวันออกเฉียง ปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ถึงปัจจุบัน

The Settlement and Development on the Eastern Region of Thailand from the Age of Modernization to the Present

ภาวดี มหาจันทร์*

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของภาคตะวันออกเฉียงปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ถึงปัจจุบัน” เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่มีวัตถุประสงค์จะสืบค้น รวบรวม ข้อมูลเกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ทั้งที่เป็นข้อมูลลายลักษณ์ และมิใช่ลายลักษณ์ มาตรวจสอบ วิพากษ์ วิเคราะห์ สังเคราะห์ เชื่อมโยงจนได้ทัศนภาพ (Historical Perspective) เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงที่ถูกต้องชัดเจน มีพลวัต และเข้าถึงได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคตะวันออกเฉียงปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่เป็นต้นมา โดยใช้วิธีวิทยาเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Methodology)

ผลการวิจัยพบว่า นับแต่ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่เป็นต้นมา ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ภูมิรัฐศาสตร์ ภูมิสังคม วัฒนธรรม และภูมิปัญญา ส่งเสริมให้ภาคตะวันออกเฉียงเป็นภูมิภาคที่โดดเด่นขึ้นโดยลำดับ มิใช่เพียงในทวรษณะของผู้ปกครองไทยเท่านั้น แม้ในทวรษณะของชาวต่างประเทศที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา ทูตานุทูต พ่อค้า (นักธุรกิจ นักลงทุน) ต่างพิจารณาเห็นต้องกัน ภาคตะวันออกเฉียงจึงได้รับการพัฒนาขึ้นทั้งจากภาครัฐ และภาคเอกชน จนเป็นภูมิภาคที่มีโครงสร้างพื้นฐานสมบูรณ์เอื้อต่อการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรม ทั้งอุตสาหกรรมเกษตร เครื่องจักรกล เครื่องอิเล็กทรอนิกส์ การท่องเที่ยว การบริการ การคมนาคมขนส่ง การสื่อสาร ตลอดจนอุตสาหกรรมพลังงาน ด้านการรักษาความปลอดภัย เป็นที่ตั้งของฐานทัพเรือ และหน่วยทหารบก รวมทั้งสถาบัน การศึกษาของทหาร ด้านสังคมและสาธารณสุขก็เช่นเดียวกัน ภาคตะวันออกเฉียงพร้อมด้วยสถาบันการศึกษาทุกระดับและทุกสาขา โรงพยาบาล สาธารณสุข แพทย์ทางเลือก สวนสมุนไพรร ฯลฯ ทั้งภาครัฐและเอกชน จึงเป็นภูมิภาคที่เป็นทั้งต้นแบบและบทเรียนของการพัฒนาแบบก้าวกระโดดโดยอาศัยภูมิปัญญาและเทคโนโลยีสำเร็จรูปจากภายนอก ซึ่งมีพื้นฐานทางธรรมชาติ (สิ่งแวดล้อม) สังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างมาใช้เป็นหลักในการพัฒนา

คำหลัก: การตั้งถิ่นฐาน, พัฒนาการ, ภาคตะวันออกเฉียง

Abstract

This qualitative research entitled “The Settlement and Development on the Eastern Region of Thailand from the Age of Modernization Period to the Present” is aimed firstly to investigate and to collect both written and non-written factual information about the eastern region of Thailand; secondly, to critically examine, to synthesize, and to integrate the information using historical methodology for establishing accurate historical perspective on this region especially from westernization period.

The findings are that since the Age of Modernization period, not only in governmental view but also in foreigners’ (missionary, diplomatic groups, merchants including businessmen and investors) view, the eastern region has been gradually enhanced by factors of geo-economy, geo-politics, geo-society, culture, and wisdom. The region has been developed by both governmental and private sectors until its infrastructure is in a condition for industrialization and business operation. Industries and businesses having been operated in the region are agricultural industry, machinery, electronics, tourism, service, transportation and logistics, communication, and energy. For security factor, naval base, military units and military educational institute are also located in the region. For social and health factor, educational institutes of all levels and all fields of knowledge are located in the region; in addition, governmental and private hospitals, health centers, optional medical care centers, and medicinal herb gardens and etc. are available in this region. As a consequence, this region provides a model and lesson of undergoing a rapid change depended mainly on culturally and environmentally different external intellectual and technology.

Keywords: Settlement, Development, the Eastern Region of Thailand.

ความนำ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หมายถึง ดินแดนที่เป็นที่ตั้งของจังหวัด ๘ จังหวัด คือ จังหวัดสระแก้ว ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด มีพื้นที่รวมกัน ๓๖,๕๐๓ ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ ๗ ของพื้นที่ประเทศไทย แต่เป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญต่อประเทศทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ตลอดจนความมั่นคงปลอดภัยของประเทศ

ด้านภูมิรัฐศาสตร์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งอยู่ระหว่างกรุงเทพมหานคร ศูนย์อำนาจทางการเมือง การปกครอง และเศรษฐกิจของประเทศไทย กับสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย ซึ่งเมื่อ ๓-๔

ทศวรรษที่ผ่านมา มีความขัดแย้ง และสู้รบกันภายในประเทศ และรุกร้าทำความเสียหายให้แก่ชายแดนภาคตะวันออกของไทย ประเทศไทยต้องสร้างค่ายรับผู้อพยพที่ชายแดน ปัญหาที่ตามมาคือ การลักลอบเข้าเมือง (ไทย) ปัญหาการโจรกรรม การลักลอบขนสินค้าหนีภาษี เรื่องพื้นที่ทับซ้อน และการขึ้นทะเบียนเขาพระวิหารเป็นมรดกโลก

ด้านเศรษฐกิจ ภาคตะวันออกผสมบูรณด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งป่าไม้ แร่ธาตุ ทรัพยากร และคุณค่าชายฝั่งทะเล ตลอดจนทรัพยากรการท่องเที่ยว กล่าวคือ **ทรัพยากรป่าไม้** ภาคตะวันออกอุดมสมบูรณ์ด้วย ป่าไม้ ทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าละเมาะ และป่าชายเลน **ทรัพยากรแร่ธาตุ** ภาคตะวันออกมีทั้งแร่ธาตุที่ใช้ในอุตสาหกรรมการผลิต เช่น พลวง เหล็ก หวาย แก้ว ดีบุก ทองคำ ดินขาว และแร่ธาตุ จำพวกรัตนชาติ เช่น ทับทิม เพทาย ไพลิน บุษย์น้ำทอง และเขี้ยวส่อง เป็นต้น **ทรัพยากรและคุณค่าชายฝั่งทะเล** ได้แก่ แนวปะการัง ปลาฉลาม ปลาหน้าดิน สัตว์น้ำไม่มีกระดูกสันหลัง (กุ้ง ปลาหมึก ปู) การเพาะเลี้ยงชายฝั่ง (บริเวณปากแม่น้ำ หรือลำคลอง ซึ่งเป็นน้ำกร่อย รวมทั้งบริเวณน้ำขึ้นน้ำลง และบริเวณป่าชายเลน) (สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี และทรัพยากร, ๒๕๒๙, หน้า ๖๐-๘๕) **ทรัพยากรการท่องเที่ยว** ภาคตะวันออกเป็นภูมิภาคที่มีอากาศดีตลอดปี ไม่ร้อนมาก หนาวมาก หรือฝนตกชุกเกินไป มีชายหาดที่สวยงาม ในทะเลเอมิเกาะ มีปะการังที่สวยงาม เป็นที่สนใจของนักท่องเที่ยวจำนวนมาก บนฝั่งมีอุทยาน และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าตามธรรมชาติ นอกจากนี้ ภาคตะวันออกยังมีแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม รวมทั้งมีอาหารทะเลสดที่หลากหลาย อุดมสมบูรณ์ มีผลไม้รสดีนานาชนิด (ภารดี มหาจันทร์, ๒๕๕๔, หน้า ๓๘-๕๒)

ภูมิสังคม (วัฒนธรรม ภูมิปัญญา) เป็นผลจากภูมิรัฐศาสตร์ และเศรษฐกิจของภาคตะวันออก ที่เป็นแรงดึงดูดทรัพยากรมนุษย์ ทั้งจากภายในประเทศ และจากต่างประเทศ เข้ามาตั้งถิ่นฐาน ประกอบสัมมาชีพในภูมิภาคนี้อย่างต่อเนื่องมาแต่อดีต และทวีขึ้นทั้งจำนวน และความหลากหลายด้านชาติพันธุ์วรรณนาอย่างมาก ในยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ ภาคตะวันออกจึงบริบูรณ์ด้วยทรัพยากรมนุษย์ที่มีศักยภาพเอื้อต่อการพัฒนา

ถึงแม้ว่าภาคตะวันออกจะเป็นภูมิภาคที่มีความสำคัญต่อประเทศอย่างต่อเนื่องมาแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน และมีแนวโน้มว่าจะทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในอนาคต แต่ข้อมูลเกี่ยวกับภาคตะวันออกยังขาดยุทธศาสตร์ในการจัดระบบให้เป็นองค์ความรู้ที่อยู่ในสภาพพร้อมใช้ เข้าถึงได้ง่าย เป็นเครือข่าย และมีพลวัต สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทั้งในด้านการศึกษา การพัฒนามาตรฐาน การดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ และใช้เป็นข้อมูลในการวางแผนพัฒนาท้องถิ่น และประเทศ

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อสืบค้น รวบรวมข้อมูลทางด้านภูมิรัฐศาสตร์ เศรษฐภูมิ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ และภูมิสังคมของภาคตะวันออกเฉียง ทั้งจากส่วนกลาง และในภูมิภาคตะวันออกเฉียง ทั้งข้อมูลลายลักษณ์ และมีใช้ลายลักษณ์
๒. ตรวจสอบวิพากษ์ วิเคราะห์ และสังเคราะห์ เพื่อให้ได้ทัศนภาพทางประวัติศาสตร์ (Historical Perspective) เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ที่ถูกต้อง ชัดเจน และมีพลวัต
๓. ให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และการเมือง การปกครอง ตั้งแต่ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ถึงปัจจุบัน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ที่ผ่านกระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพแนวประวัติศาสตร์ที่เป็นระบบ พร้อมใช้งาน และเข้าถึงได้ง่าย
๒. เป็นฐานข้อมูลภาคตะวันออกเฉียง ที่สามารถนำไปใช้สร้างความเข้าใจ อ้างอิง หรือนำไปศึกษาต่อยอดในด้านที่ผู้สนใจ เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง ที่ลึกซึ้ง กว้างขวาง และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น
๓. ยกกระดับองค์ความรู้เกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียง สร้างเครือข่าย และนำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนามาตรฐานการดำเนินชีวิตของประชากรในภาคตะวันออกเฉียง และสังคมโดยรวม

ระเบียบวิธีวิจัย

ใช้วิธีวิทยาทางประวัติศาสตร์ (Historical Methodology) ในการสืบค้น รวบรวมข้อสนเทศ ทั้งที่เป็นลายลักษณ์ และมีใช้ลายลักษณ์ และจัดกระทำกับข้อสนเทศด้วยการประเมิน ตรวจสอบ วิพากษ์ วิเคราะห์ สังเคราะห์ เชื่อมโยง จนได้ทัศนภาพเกี่ยวกับภาคตะวันออกเฉียงยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ที่ถูกต้อง ชัดเจน แล้วนำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis) ดังนี้

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

๑. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือยุคก่อนประวัติศาสตร์

ที่ตั้ง ความอุดมสมบูรณ์ และความเหมาะสมด้านภูมิประเทศ และภูมิอากาศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้ภูมิภาคนี้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่นักวิชาการโบราณคดีแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ **กลุ่มที่ ๑** ดำรงชีวิตด้วยการแสวงหาอาหารจากธรรมชาติอาศัยอยู่ตามถ้ำ และเพิงผา ดังปรากฏหลักฐานในเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี อำเภอแก่ง จังหวัดระยอง กลุ่มเขาแก้ว จังหวัดจันทบุรี และเขาฉกรรจ์ อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว **กลุ่มที่ ๒** อาศัยอยู่ตามเนินดินบริเวณที่ราบเชิงเขา เช่น ที่แหล่งโบราณคดี โคกมะกอก สระม่วง จังหวัดสระแก้ว แหล่งโบราณคดีบ้านคลองบอน จังหวัดจันทบุรี กลุ่มนี้น่าจะดำรงชีวิตแบบสังคมเกษตรระดับหมู่บ้าน (Village Farming Society) พบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยเหล็ก และภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ มีคติความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย **กลุ่มที่ ๓** อาศัยตามเนินดินที่ล้อมรอบด้วยป่าชายเลน หรือป่าโกงกาง ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าว สภาพภูมิประเทศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือแตกต่างจากสภาพปัจจุบัน กล่าวคือ พื้นที่บางส่วนเป็นที่ดอนมีทะเลล้อมรอบ เป็นที่ชายฝั่งทะเลในอดีต เช่น บริเวณโคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม โคกกะเหรี่ยง หรือโคกฝรั่ง อำเภอพานทอง เนินสำโรง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี บึงไผ่ดำ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว โคกพนมราบ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ลักษณะเด่นของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์กลุ่มที่ ๓ คือ มีประเพณีการฝังศพ และดำรงชีวิตโดยอาศัยทรัพยากรจากทะเล (Marine Subsistence) เป็นส่วนใหญ่

มนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกด้วย หลักฐานสำคัญสนับสนุนความคิดนี้คือ กลองมโหระทึกที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านท้ายไร่ บ้านสามง่าม จังหวัดตราด และแหล่งโบราณคดีบ้านดงชัยมัน จังหวัดปราจีนบุรี กลองมโหระทึกเป็นโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการทำพิธีกรรม พบกระจายอยู่ทั่วไปในดินแดนทางตอนใต้ของจีน และภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งประเทศไทยด้วย

๒. ชุมชนเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยุคประวัติศาสตร์ก่อนสมัยราชอาณาจักรสยาม

พัฒนาการของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในระยะต้นของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนหนึ่งเป็นผลของการรับอารยธรรมอินเดีย ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมให้สอดคล้อง กลมกลืนกับวัฒนธรรมอินเดียโดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบความเชื่อ (พราหมณ์ พุทธ ฮินดู)

ชุมชนที่พัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองในยุคแรก ๆ ของประวัติศาสตร์ในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มแม่น้ำบางปะกง ได้แก่ **เมืองพระรถ** ที่อำเภอพนัสนิคม **เมืองพญาเร่** ที่อำเภอบ่อทอง **เมืองศรีพล** ที่ตำบลหนองไม้แดง อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี **เกาะขุน-บ้านคูเมือง** อำเภอพนมสารคาม

สนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา **เมืองศรีมโหสถ** อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี **เมืองดงละคร** อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก **ลุ่มน้ำบางปะกงตอนบน** (แควหนุมาน แควพระปรัง) ปรางูร่องรอยของชุมชนเมืองโบราณ ที่ เขต บ้านเมืองไผ่ อำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว เรียกว่า **เมืองไผ่** และ**ปราสาทเขาน้อย** ที่บ้านเขาน้อย ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ และปราสาทดึกดึกอกรรม ที่ตำบลโคกสูง กิ่งอำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว วกลงมาที่จังหวัดจันทบุรี บริเวณวัดทองทั่ว บริเวณหน้าเขาสระบาป คลองนารายณ์ และวัดเพี้ยด (เมืองกาไผ่ เมืองเพี้ยด)

๓. **ภาคตะวันออกเฉียงใต้** **ราชอาณาจักรไทยยุคต้น: สุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ ตอนต้น**

สมัยสุโขทัย เป็นราชธานี ยังไม่ปรากฏชื่อเมืองในภาคตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนบนและตอนล่าง แต่ได้พบโบราณวัตถุจำพวกเครื่องถ้วยจีนที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์ซ่ง จึงสันนิษฐานว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนบน และตอนล่างมีชุมชนเมืองเกิดขึ้นแล้วในชื่ออื่น

สมัยอโยธยา เป็นราชธานี เริ่มปรากฏชื่อเมืองในภาคตะวันออกเฉียงใต้ตอนบนและตอนล่าง ตอนบนสุดปรากฏชื่อเมืองปราจีนบุรีขึ้นในรัชสมัยพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) เป็นหัวเมืองชั้นใน ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบรมไตรโลกนาถ เมืองปราจีนบุรีมีฐานะเป็นเมืองจัตวา ผู้ปกครองมีตำแหน่งเป็นผู้รั้ง มีตำแหน่งและราชทินนามเป็น "ออกพระอุไทยธานี" พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองปราจีนบุรีส่วนใหญ่เป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับการทำศึกสงครามระหว่างราชอาณาจักรอโยธยากับอาณาจักรกัมพูชา สาเหตุอาจจะเนื่องมาจากฝ่ายกัมพูชาพิจารณาเห็นว่าอโยธยาเป็นราชอาณาจักรใหม่ แต่กัมพูชาเป็นอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองมาก่อน เมื่อต้องตกเป็นรัฐบริวารการของราชอาณาจักรอโยธยาจึงทำใจยอมรับไม่ได้ ฉะนั้นทุกครั้งที่กรุงศรีอโยธยามีศึกกับพม่าหรือมีปัญหาทางการเมืองภายใน ผู้ปกครองกัมพูชาจะส่งกำลังเข้ามากวาดต้อนผู้คนแถบหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงใต้ไปยังดินแดนกัมพูชาเป็นนิจ เมื่อมีโอกาสอโยธยาจะยกกำลังไปตอบโต้ เส้นทางที่ราชอาณาจักรอโยธยาใช้ในการเดินทัพไปกัมพูชาทั้งทางบก และทางเรือก็ใช้เส้นทางผ่านหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงใต้ **จังหวัดสระแก้ว** ถึงแม้จะเป็นจังหวัดที่เพิ่งถือกำเนิดขึ้นเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๓๖ หากพิจารณาทางด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่จะพบว่า พื้นที่ที่เป็นที่ตั้งของจังหวัดสระแก้ว มีบทบาทและพัฒนาการอย่างต่อเนื่องยาวนาน เช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ แต่ยังอยู่ในชื่ออื่น สระแก้ว วัฒนานคร ตาพระยา และอรัญประเทศ ล้วนเป็นพื้นที่ที่อยู่บนเส้นทางเดินทัพของราชอาณาจักรอโยธยา และกัมพูชา มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอโยธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ **จังหวัดนครนายก** ในสมัยกรุงศรีอโยธยา มีสถานภาพเป็นหัวเมืองชั้นในเช่นเดียวกับเมืองปราจีนบุรี ตั้งอยู่บนเส้นทางยุทธศาสตร์ มีพัฒนาการทาง

ประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องกับความขัดแย้ง และไมตรีของอาณาจักรอยุธยา และกัมพูชา บทบาทของนครนายกเน้นหนักไปในด้านการตระเตรียมเสบียงสำหรับกองทัพอยุธยา **จังหวัดฉะเชิงเทรา** น่าจะถือกำเนิดขึ้นในรัชสมัยพระมหาจักรพรรดิที่ทรงจัดการป้องกันราชอาณาจักรด้วยการตั้งเมืองใหม่เพิ่มขึ้น ฉะเชิงเทรามีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นใน เจ้าเมืองมียศ และราชทินนามว่า “พระวิเศษฤๅชัย” ได้เลื่อนยศเป็นพระยาวิเศษฤๅชัยหลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยึดเมืองบริบูรณ์ได้แล้ว (กรมศิลปากร, ๒๕๑๕, หน้า ๒๑๒-๒๑๕, ๓๙๗-๓๙๘, ๕๙๖) **จังหวัดชลบุรี** ตามธรรมเนียมปักคตินาหัวเมืองมหาศักราช ๑๒๙๓ (พ.ศ. ๑๙๑๙) ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพะงั่ว) เมืองชลบุรีมีฐานะเป็นเมืองจัตวา ผู้รักษาเมืองมีบรรดาศักดิ์ และราชทินนามว่า “ออกเมืองชลบุรีศรีมหาสมุทร” คักคตินา ๒๔๐๐ ไร่ ในปี พ.ศ. ๒๓๐๙ ขณะที่กรุงศรีอยุธยาถูกพม่าปิดล้อมอยู่ กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งถูกเนรเทศไปลังกา ได้เสด็จกลับมาเกลี้ยกล่อมรวบรวมชายฉกรรจ์ทางหัวเมืองภาคตะวันออก ได้แก่ จันทบุรี ระยอง บางละมุง ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี เข้าร่วมในกองทัพได้ประมาณ ๒,๐๐๐ คน ยกไปตั้งมั่นอยู่ที่ปราจีนบุรี และมีหนังสือไปกราบบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเอกทัศน์ ขออาสาช่วยป้องกันพระนครศรีอยุธยา ทางอยุธยาไม่ไว้วางใจจึงส่งกองทัพไปปราบ กรมหมื่นเทพพิพิธแตกพ่าย และยังถูกกองทัพพม่าโจมตีซ้ำจนแตกกระเจาไป ฉะเชิงเทรา ชลบุรีจึงมีสภาพเหมือนเมืองร้าง เมื่อกองกำลังของพระยาวชิรปราการรบชนะพม่าที่ปากน้ำใจได้แล้วเคลื่อนทัพผ่านพานทอง ดอนหัวฬ่อ (หัวล่อ) บ้านอู่ตะเภา บ้านหนองไม้แดง เขาพระบาท บางปลาสร้อย จึงเคลื่อนทัพเลยไปพักแรมที่ทุ่งไก่อเตี้ย และลัดหีบ แห่งละ ๑ คืบ จากนั้นจึงเดินทัพต่อไประยอง ที่ระยองได้เกิดการปะทะกับกำลังของขุนรามหมื่นชอง ขุนรามหมื่นชองสู้ไม่ได้แตกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งขุนรามหมื่นชองคุมไปตั้งอยู่ระหว่างเมืองระยองกับจันทบุรี อีกส่วนหนึ่งนายทองอยู่ยกเล็กนำมาซ่องสุมอยู่ที่บางปลาสร้อย พระยาวชิรปราการปราบกองกำลังของขุนรามหมื่นชองได้แล้ว จึงยกย้อนกลับไปชลบุรีเพื่อปราบปราม แต่นายทองอยู่ยกเล็กยอมอ่อนน้อม และสัญญาว่าจะภักดีต่อพระยาวชิรปราการ พระยาวชิรปราการจึงมอบให้นายทองอยู่ยกเล็กเป็นผู้ปกครองเมืองชลบุรีใช้นามว่า “พระยาอนุราชบุรีศรีมหาสมุทร” ก่อนที่จะเดินทัพต่อไปตั้งมั่นอยู่ที่จันทบุรี ส่วน**จังหวัดระยอง** ปรากฏชื่อในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง พ.ศ. ๑๙๙๘ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า เมืองระยอง เป็นหัวเมืองชั้นตรี เจ้าเมืองมีคักคตินา และราชทินนาม “ออกพระราชภักดีสงคราม” และเป็นอีกเมืองหนึ่งในภาคตะวันออกที่ถูกกัมพูชาถือโอกาสเข้ามากวาดต้อนผู้คนไปกัมพูชาในขณะที่กรุงศรีอยุธยาทำศึกกับพม่าระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๐๐-๒๒๑๓ **จังหวัดจันทบุรี** หรือจันตะบูร มีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นนอกที่มีความสำคัญทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจ เนื่องจากเป็นเมืองชายขอบ ทิศตะวันออกของจังหวัดจันทบุรีติดต่อกับกัมพูชา ทิศใต้จรดชายฝั่งทะเลตะวันออกของอ่าวไทย ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จันทบุรีจึงเป็นทั้งเมืองท่า และเมืองหน้าด่านของไทย

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่คอยควบคุม และป้องกันการรุกเข้ามาของกองกำลังกัมพูชา และเวียดนาม และเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่ ๒ แล้ว จันทบุรีก็เป็นที่มั่นของพระยาวชิรปราการในการรวบรวมไพร่พล และพาหนะเพื่อกลับไปกอบกู้กรุงศรีอยุธยาคืนจากพม่า **จังหวัดตราด** ปรากฏชื่อเป็นครั้งแรกในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๘) เมืองตราดมีฐานะเป็นเมืองตรี สังกัดกรมพระคลัง ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระยาวชิรปราการไปตั้งมั่นรวบรวมไพร่พลพาหนะ และอาวุธอยู่ที่จันทบุรีนั้น ได้มีการยกกำลังส่วนหนึ่งเดินทางต่อไปตราด เพื่อขอความร่วมมือ ซึ่งกรมการเมือง และราษฎรชาวตราดก็ยินดี แต่สำเภวจีนที่ทอดสมออยู่ที่ปากน้ำเมืองตราดขัดขืนจนเกิดการต่อสู้กันอยู่ครึ่งวัน จึงยึดสำเภวจีนได้ ทำให้ได้ทรัพย์สินและพาหนะมาช่วยเสริมกองกำลังกู้ชาติได้อีกส่วนหนึ่ง

สมัยธนบุรี เมื่อรวบรวมไพร่พล พาหนะ อาวุธ และเสบียงได้พอกับความต้องการแล้ว พระยาวชิรปราการก็ยกกำลังกลับไปกอบกู้กรุงศรีอยุธยากลับคืน วันกอบกู้กรุงศรีอยุธยาตามหลักฐานกล่าวว่าเป็นเดือน ๑๒ ขึ้นขึ้น (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) ตรงกับวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ และปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ณ กรุงธนบุรี พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเกี่ยวข้องโดยตรงกับการรื้อฟื้นอำนาจของไทยในกัมพูชาเพราะภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ที่เป็นเส้นทางเดินทัพ และเส้นทางติดต่อระหว่างราชอาณาจักรทั้งสอง ทั้งทางบก และทางทะเล และเป็นหน้าด่านป้องกันการล่องลำเข้ามาทั้งทางบก และทางทะเลเช่นกัน

กล่าวโดยสรุป หัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนและตอนล่างในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เริ่มมีความสำคัญทางเศรษฐกิจมากขึ้นโดยลำดับ จากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนจีนจำนวนมาก ทำให้การค้าเจริญขึ้นทั้งการค้าภายในและการค้ากับต่างประเทศ เมืองชายทะเลภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเมืองท่าค้าขายทั้งการค้าภายใน และการค้าระหว่างประเทศ

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ทรงพระนามตามพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑” ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” เป็นปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์ ในวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ หลังจากพระราชพิธีปราบดาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนาพระราชวงศ์ และทรงแต่งตั้งข้าราชการตามโบราณราชประเพณี แล้วทรงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์ และพระยาวิจิตนาวิเป็นแม่กองคุมช่าง และไพร่พลเตรียมการสร้างพระนครใหม่ทางปากตะวันออก ราชธานีใหม่นี้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเลียนแบบกรุงศรีอยุธยา นโยบายสำคัญที่กษัตริย์สามพระองค์แรกแห่ง

บรมราชจักรีวงศ์ทรงยึดถือร่วมกันคือ “สร้างบ้านเมืองให้ใหญ่โตสง่างามเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา” หรือที่พูดกันทั่ว ๆ ไปว่า “ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดี” (ภารดี มหาขันธ์, ๒๕๒๖, หน้า ๔๔)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ถึงแม้ว่าราชอาณาจักรไทยจะได้กัมพูชามาเป็นรัฐบรรณาการ และพระมหากษัตริย์ไทยจะทรงอุปการะรัชทายาท และกษัตริย์กัมพูชาในฐานะราชบุตรบุญธรรมอยู่หลายพระองค์ แต่ความขัดแย้งในชุมชนชั้นปกครองกัมพูชาเองมีค่อนข้างสูง เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นฝ่ายตรงกันข้ามก็จะไปตั้งเอาเวียดนามเข้ามาคานอำนาจของราชอาณาจักรไทย นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชา เริ่มไม่ราบรื่นขึ้นอีก ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยต้องทำสงครามกับเวียดนามด้วยเรื่องของกัมพูชานานถึง ๑๔ ปี ด้วยสถานการณ์ดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงเพิ่มความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนในภาคตะวันออก ทั้งตอนบนและตอนล่าง ด้วยการยกบ้านให้เป็นเมือง สร้างเมือง และป้อมค่าย ดังนี้คือ **ภาคตะวันออกตอนบน** โปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านที่มีประชาชนอยู่หนาแน่น และอยู่บนเส้นทางเดินทัพของสมัยนั้นขึ้นเป็นเมืองถึง ๕ เมือง คือ ยกบ้านกบแจ๊ะขึ้นเป็น **เมืองประจันตคาม** ยกบ้านหนุมานขึ้นเป็น **เมืองกบินทร์บุรี** ยกบ้านหินแร่ขึ้นเป็น **เมืองอรัญประเทศ** ยกบ้านทุ่งแขกขึ้นเป็น **เมืองวัฒนานคร** และยกบ้านสวายขึ้นเป็น **เมืองศรีโสภณ** (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๐๔, หน้า ๑๔๘-๑๔๙) เพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร และความปลอดภัยของประชาชน นอกจากยกบ้านเป็นเมืองแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการในหัวเมืองชายทะเลหลายแห่ง ในส่วนของจังหวัดฉะเชิงเทรา โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงรักษัรณเรศร์เป็นแม่กองสร้างป้อมปราการ และวัดเมือง (วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์) เพื่อป้องกันภัยที่จะมาทางทะเล (เวียดนาม และชาติตะวันตก) สำหรับจังหวัดชลบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กลุ่มลาวอาสาปากน้ำที่ขอไปตั้งบ้านเมืองอยู่ที่บ้านป่าแดนพระรถ ได้ตั้งเป็นเมืองขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๗๑ ชื่อ **“เมืองพนัสนิคม”** มีพระอินทราชาเป็นเจ้าเมือง ภาคตะวันออกตอนล่าง ด้านเมืองจันทบุรีซึ่งมีพรมแดนติดต่อกับกัมพูชา อยู่บนเส้นทางเดินเรือระหว่างอ่าวไทยกับทะเลจีนใต้ประกอบกับไทยต้องทำสงครามกับเวียดนามด้วยเรื่องของกัมพูชานานกว่าทศวรรษ และเวียดนามมีความชำนาญในการเดินเรือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นแม่กองออกมาสร้างป้อมค่าย และเมืองจันทบุรีขึ้นใหม่ที่ค่ายเนินวง ตำบลบางกะจะ พร้อม ๆ กับการสร้างเมืองใหม่นี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมที่ด่านปากน้ำแหลมสิงห์ ๑ ป้อม บนยอดเขาแหลมสิงห์ ๑ ป้อม ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามป้อมทั้งสองว่า **“ป้อมไพรีพิณาศ”** และ **“ป้อมพิฆาตปัจจามิตร”** ทางด้านจังหวัดตราด มีบทบาทสำคัญในการซ่อมสร้างเรือ เพื่อใช้เป็นพาหนะสำคัญในการขนส่งเสบียงอาหารยุทธโปกรณ์ และกำลังพล เพื่อสนับสนุนกองทัพในสงครามระหว่างไทยกับเวียดนาม ด้วยเรื่องของกัมพูชา แต่ในที่สุดไทยก็ได้เป็น

ผู้สถาปนาภคัตริย์กัมพูชา รัชทายาท และกษัตริย์กัมพูชาต้องเข้ารับการศึกษาบวชจากราชสำนักไทย ส่วนเครื่องบรรณาการต้องส่งให้ทั้งไทย และเวียดนาม

ช่วงท้ายของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สถานการณ์ทางการเมืองภายในยังคงมีเสถียรภาพ ถึงแม้ว่าจะมีกบฏเจ้าอนุวงศ์ กบฏเมืองไทรบุรี และสงครามยึดเยื่อระหว่างไทยกับเวียดนาม แต่ก็ไม่กระทบกระเทือนกับฝ่ายไทยมากนัก ราชอาณาจักรไทยในสมัยนี้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง และปลอดภัยจากการรุกรานของพม่าเป็นระยะเวลาที่อารยธรรมตะวันตกเริ่มหลั่งไหลมาสู่ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ มหาอำนาจตะวันตก อันได้แก่ อังกฤษ และฝรั่งเศสกำลังแข่งขันกันแสวงหาผลประโยชน์ในเอเชียอาคเนย์ อันจะส่งผลกระทบต่อโดยตรงแก่ประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ภาคตะวันออกของไทย

ภาคตะวันออกยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของประวัติศาสตร์ไทย ปัญหาทางการเมืองที่สำคัญที่สุดในสมัยนั้นคือ ปัญหาการป้องกันรักษาประเทศให้ปลอดภัยจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก อันได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งแข่งขันกันทั้งในด้านการค้าและการเมือง การเผชิญหน้ากับจักรวรรดินิยมตะวันตกในสมัยนั้น นับว่าเป็นของใหม่สำหรับผู้ปกครองประเทศไทย และเป็นสภาพที่ล่อแหลมสำหรับการเมืองไทยในยุคนั้นมาก ทั้งนี้เพราะชาติตะวันตกเหล่านั้นได้เปรียบประเทศไทยทั้งในด้านความรู้ วิทยาการ กำลังอาวุธสมัยใหม่ และความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ประเทศเพื่อนบ้านของไทยต้องสูญเสียเอกราชและบูรณภาพแห่งดินแดนไป (พม่า เวียดนาม เขมร ลาว) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรักษาประเทศไทยไว้ได้ และยังทรงนำประเทศผ่านวิกฤตเข้าสู่ยุคใหม่ได้สำเร็จด้วยพระปรีชาญาณ ทรงมองการณ์ไกล พระองค์ทรงยอมรับอิทธิพลของชาติตะวันตกมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย แทนที่จะหลีกเลี่ยงหรือต่อสู้อย่างฉุนเฉียว เหมือนประมุขของประเทศเพื่อนบ้าน (เอ.บี. กริสโวลด์, ๒๕๑๐, หน้า ๑)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การนำประเทศเข้าสู่ยุคใหม่จะต้องดำเนินการทั้งภายในและภายนอกประเทศไปพร้อม ๆ กัน กล่าวคือ ด้านการต่างประเทศทรงเปิดสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกอย่างกว้างขวางเพื่อผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างประเทศ ด้วยการยอมทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ (สนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๙๘) และในปีต่อ ๆ มาทำกับประเทศอื่น ๆ ในยุโรป ทำนองเดียวกับที่ทำกับอังกฤษอีกประมาณ ๑๐ ประเทศ นักวิชาการบางคนเรียกว่า “สนธิสัญญาชุดเบาว์ริง” ส่วนกิจการภายในประเทศทรงเปิดโอกาสให้คนไทยได้รับความรู้ ความคิดใหม่ ๆ จากตะวันตก และปรับปรุงประเทศไปสู่รากฐานการปกครองแบบประชาธิปไตย เช่น ส่งเสริมการศึกษา ลดหย่อนการ

เกณฑ์แรงงานไพร่ในฤดูทำนาลง ทรวงจ้างแรงงานคนจีนเข้ามาทำงานโยธาแทน เป็นต้น (ภารดีมหาจันทร์, ๒๕๑๗, หน้า ๑๒๖-๑๒๗)

๑. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงใต้ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา พื้นที่ลุ่มน้ำบางปะกง และพื้นที่ตอนในของภาคตะวันออกเฉียงใต้เป็นแหล่งปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาล (ทรายแดง) เพื่อส่งเป็นสินค้าออก รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว น้ำตาลเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย หลังการทำสนธิสัญญาชุดเบาว์ริง ข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่มีความสำคัญขึ้นโดยลำดับ แหล่งปลูกอ้อยหลายแห่งที่พื้นดินอุดมสมบูรณ์ และมีปริมาณน้ำฝนพอที่จะปลูกข้าวได้ เริ่มหันมาปลูกข้าวเพื่อเป็นสินค้ากันมากขึ้น สำหรับในภาคตะวันออกเฉียงใต้บริเวณลุ่มน้ำบางปะกง ลุ่มน้ำนครนายก และลุ่มน้ำปราจีนบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี (รวมสระแก้ว) และบางอำเภอในจังหวัดชลบุรี (พนัสนิคม พานทอง) เป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ ความต้องการข้าวของตลาดโลก ทำให้เกิดความจำเป็นในการขยายพื้นที่ทำนามากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสานต่อนโยบายของสมเด็จพระราชบิดาด้วยการส่งเสริมให้ขุดคลองเพื่อการคมนาคม และเปิดพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้นจากกรุงเทพฯ ขยายต่อมาทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๑๙-๒๔๓๐ เช่น คลองแสนแสบ คลองนครเนื่องเขต คลองประเวศบุรีรมย์ และคลองเปรี้ง เป็นต้น ทำให้สามารถขยายพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้นได้ถึงแสนห้าหมื่นไร่ ช่วยเพิ่มผลผลิตข้าวได้มาก ต่อมาจึงขยายขึ้นไปทางตอนบนของลุ่มน้ำ แอ่งทุ่งดงละคร จังหวัดนครนายกอีกด้วย นอกจากนี้ข้าว น้ำตาล ผลไม้ และเครื่องเทศต่าง ๆ แล้ว ภาคตะวันออกเฉียงใต้มีพืชเศรษฐกิจที่ทำรายได้ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงใต้หลายชนิด เช่น ผลไม้ (เงาะ ทุเรียน มังคุด มะม่วง สับปะรด ฯลฯ) มะพร้าว รวมทั้งผักต่าง ๆ (पालากัวร์, ๒๕๒๐, หน้า ๗๓-๗๔) ด้านชายทะเล และแม่น้ำลำคลองมีการทำประมง ทั้งน้ำจืด น้ำเค็ม การเพาะเลี้ยงชายฝั่ง และการแปรรูปผลผลิตจากการทำประมง (กะปิ น้ำปลา ปลาเค็ม กุ้งแห้ง หอยแห้ง ปลาหมึกแห้ง นอกจากนี้ยังมีการทำนาเกลือ ทำเหมืองแร่ ทำเหมืองพลอย

นับแต่ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่เป็นต้นมา ภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้เริ่มแสดงให้เห็นศักยภาพทางด้านเศรษฐกิจที่โดดเด่นขึ้นโดยลำดับ

๒. ลักษณะทางสังคมของภาคตะวันออกเฉียงยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

ภูมิรัฐศาสตร์ของภาคตะวันออกเฉียงทำให้ภูมิภาคนี้เป็นที่รวมของประชากรหลายเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรม ภูมิปัญญา เป็นภูมิภาคที่มีความหลากหลาย มั่นคงด้วยวัฒนธรรมและภูมิปัญญา มีความพร้อมในการรับ ปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงได้อย่างมีประสิทธิภาพ กลุ่มเชื้อชาติที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียง นอกจากคนไทยแล้ว มีคนจีน คนลาว คนเขมร (กัมพูชา) คนญวน (เวียดนาม) และคนมอญ (อยู่ที่คลอง ๑๔) ถึงแม้ว่าประชากรเชื้อชาติต่าง ๆ ดังกล่าวจะผสมกลมกลืนกลายเป็นไทยเกือบหมดแล้ว แต่เขายังสามารถรักษาขนบธรรมเนียมประเพณี และภูมิปัญญาดั้งเดิมของตนไว้ได้ระดับหนึ่ง ซึ่งมีส่วนช่วยเสริมศักยภาพทางสังคมของภาคตะวันออกเฉียงให้โดดเด่นขึ้น

๓. การเมืองการปกครองของภาคตะวันออกเฉียงยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกทำให้ประเทศเพื่อนบ้านของไทย มีไทยพม่า มลายู กัมพูชา ลาว และเวียดนาม เหมือนเดิมแล้ว กลายเป็นว่าราชอาณาจักรไทยต้องตั้งอยู่ระหว่างพม่า และมลายูของอังกฤษ กับอินโดจีนของฝรั่งเศส ซึ่งมีทฤษฎีและวิถีปฏิบัติในเรื่องพรมแดน ความสัมพันธ์ และระบบการปกครองที่แตกต่างกันอย่างมาก ทำให้เกิดปัญหาในการอยู่ร่วมกันอยู่เป็นนิจ ในที่สุดก็นำไปสู่วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ฝรั่งเศสจึงใช้เป็นข้ออ้างในการเข้ายึดจันทบุรีไว้เป็นประกันกว่า ๑๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเร่งรัดปฏิรูประเบียบบริหารราชการแผ่นดินทั้งส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการปกครอง และการรักษาความมั่นคงปลอดภัย ราชการบริหารส่วนกลาง ทรงยกเลิกระบบจตุสดมภ์ แล้วนำระบบกรม (กระทรวง) ๑๒ กระทรวงมาใช้แทน ส่วนภูมิภาคทรงนำ “ระบบเทศาภิบาล” มาใช้แทน “ระบบกินเมือง” ซึ่งใช้มากกว่า ๔ ศตวรรษ ระบบเทศาภิบาลเป็นระบบการปกครองส่วนภูมิภาคที่มีการรวมกลุ่มเมืองเข้าเป็น “มณฑล” และส่งข้าราชการจากส่วนกลางออกไปปกครอง เรียกว่า “ข้าราชการกองมณฑล” ประกอบด้วยข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นหัวหน้ารับนโยบายจากกระทรวงมหาดไทยไปอำนวยการปกครองกลุ่มเมือง โดยมีข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงยุติธรรม ข้าหลวงคลัง เลขานุการ แพทย์ประจำมณฑล เสมียน เป็นผู้ช่วย และคนรับใช้จำนวนพอสมควร

สำหรับภาคตะวันออกเฉียงที่ตั้งอยู่ระหว่างอินโดจีนของฝรั่งเศสกับศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองของไทย จึงเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญต่อความมั่นคงปลอดภัยของราชอาณาจักรไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมกลุ่มเมืองในภาคตะวันออกเฉียงตอนบน ๔ เมือง คือ ปราชินบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และพนมสารคาม ตั้งเป็นมณฑลขึ้นก่อน เรียกว่า “มณฑลปราชินบุรี” หลังประกาศจัดตั้งพื้นที่กลาโหม มหาดไทย และกรมทำในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงรวมเมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม และเมืองบางละมุงเป็นเมืองชลบุรีมาสังกัดมณฑลปราชินบุรี รวม

เมืองฉะเชิงเทรากับเมืองพนมสารคามเป็นเมืองฉะเชิงเทรา มณฑลปราจีนบุรีหลังปี พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงประกอบไปด้วยเมืองปราจีนบุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรี มีที่ทำกรมณฑลอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ต่อจากชายแดนปราจีนบุรีทางด้านตะวันออกที่รู้จักกันในนามเขมรส่วนใน ซึ่งมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นนอกของไทย ประกอบด้วยเมืองพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมสค พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้ตั้งเป็นมณฑลชื่อ “มณฑลบูรพา” ขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๔ และได้รับการจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ มณฑลบูรพาเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งปลูกข้าว และแหล่งประมงน้ำจืด จึงเป็นที่ต้องการของฝรั่งเศสมาก การทำสนธิสัญญาไทย-ฝรั่งเศสฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒) ฝรั่งเศสจึงกำหนดให้มณฑลบูรพาเป็นเขตปลอดทหาร และปลอดภาษี จากนั้นจึงเริ่มสร้างอิทธิพล และแทรกแซงเข้าไปในมณฑลบูรพา โดยลำดับ ในที่สุด (พ.ศ. ๒๔๔๙) ประเทศไทยต้องยอมยกมณฑลบูรพาให้ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับตราด ด้านซ้าย และสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับฝรั่งเศสที่เป็นชาวเอเชีย หลังจากได้ตราด และด้านซ้ายกลับคืนมาแล้ว ราชการไทยก็ตั้งมณฑลจันทบุรีขึ้นเป็นมณฑลสุดท้ายของไทยในปี พ.ศ. ๒๔๔๙ มีที่ทำการอยู่ที่จังหวัดจันทบุรี

๔. การสร้างเสริมความมั่นคงชายแดนภาคตะวันออกยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่

นอกจากการเพิ่มประสิทธิภาพในการปกครองส่วนภูมิภาคด้วยการนำระบบเทศาภิบาลมาใช้แล้ว ยังมีการเสริมสร้างความมั่นคงด้วยการสร้างป้อมปราการ กำแพงเมืองที่ปราจีนบุรี สร้างเขื่อน และคลังกระสุนดินดำไว้ภายในกำแพงเมืองด้วย ทั้งยังมีการสร้างเส้นทางคมนาคมทางบก (ถนน และเส้นทางรถไฟ) เชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับชายแดนภาคตะวันออก ส่วนทางด้านหัวเมืองชายทะเลซึ่งประกอบด้วย ฉะเชิงเทรา ชลบุรี จันทบุรี และตราด ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าทางทะเลระหว่างราชอาณาจักรไทยกับต่างประเทศ เป็นบริเวณที่เรือพาณิชย์ต่างประเทศไปมาค้าขาย และจอดพักขนถ่ายสินค้าอยู่เป็นประจำ และมักจะถูกโจรสลัดซึ่งส่วนมากเป็นโจวจีน และญวน รบกวน ปล้นสะดม สร้างความเดือดร้อนแก่พ่อค้าวาณิช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ออกไปตั้งสถานีทหารเรือตามหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกตั้งแต่สมุทรปราการไปจนถึงจังหวัดตราด จังหวัดละ ๒-๓ สถานี ทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์มาก และได้ผลไม่คุ้มค่า แต่จำเป็นต้องจัดขึ้นเพื่อระงับความหวาดหวั่นของราษฎร และพ่อค้าวาณิชต่างชาติ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์) ทรงรวบรวมทหารเรือจากสถานีต่าง ๆ มารวมจัดตั้งเป็นกองทหารที่มีการฝึกซ้อมกระบวนการสู้รบให้สามารถป้องกันรักษาน่านน้ำชายฝั่งทะเลตะวันออกได้ ทรงเลือกพื้นที่ชายฝั่งทะเลบางพระเป็นที่ตั้งกองทหารเรือ และโรงเรียนพลทหารเรือ ทรงฝึกหัดทหารเรือที่

บางพระองค์ได้อย่างเข้มแข็ง กรมทหารเรือที่บางพระยุบเลิกไปในปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ต่อมากระทรวงทหารเรือได้พัฒนาที่ที่สัดหีบที่มีความเหมาะสมกว่าที่จะพัฒนาเป็นฐานทัพเรือไทยขึ้นมาแทน (ภารดีมหาพันธ์, ๒๕๑๗, หน้า ๓๐๗-๓๑๓)

๕. การเปลี่ยนแปลงด้านอื่น ๆ

ในยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ ได้มีการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกจำนวนมากเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่จะเกิดขึ้นจากการก้าวเข้าสู่สังคมโลก กล่าวคือ มีการสร้างสะพานหินเพื่อเป็นท่าเทียบเรือสินค้า และสร้าง “อาศรัยสถาน” ที่อ่างศิลา จังหวัดชลบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีการสร้างค่ายหลวงไว้รับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่เกาะสีชังมีการพัฒนาให้เป็นท่าเรือน้ำลึก และที่จอดพักเรือสินค้าจากต่างประเทศ สร้างสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการติดต่อสื่อสาร (ไปรษณีย์โทรเลข) ถนนหนทาง ท่าเรือ พัฒนาแหล่งกักเก็บน้ำ ที่พัก สโมสรชาวต่างประเทศ ในส่วนที่เกี่ยวกับราชฎารบนเกาะ มีการส่งเสริมการเกษตร การตั้งโรงเรียนให้การศึกษาแก่เด็ก และเยาวชน สร้าง บูรณปฏิสังขรณ์วัด ฯลฯ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ โครงการสร้างพระราชฐานสำหรับฤดูร้อน แต่โครงการนี้ถูกระงับไปเพราะวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แต่ความสำคัญของเกาะสีชังในฐานะที่จอดพักเรือสินค้า และขนถ่ายสินค้าเพื่อการค้าระหว่างประเทศยังคงดำเนินสืบมาจนถึงปัจจุบัน พื้นที่บนฝั่งอำเภอศรีราชา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้รับสัมปทานให้ตั้งบริษัทป่าไม้กระยาเลยศรีราชา (บริษัทศรีมหาราชา) ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นบริษัทดำเนินธุรกิจป่าไม้ และอุตสาหกรรมแปรรูปไม้ด้วยเครื่องจักรแห่งแรกในภาคตะวันออก ในส่วนที่เกี่ยวกับการสาธารณสุข สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี ซึ่งประชวรกระเสาะกระแสะมาตั้งแต่ทรงสูญเสียสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้เสด็จมาประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ศรีราชา ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ระหว่างที่ประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ศรีราชา พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์หลวงที่ตามเสด็จมาอภิบาลพระองค์ช่วยดูแลรักษาข้าราชการบริพาร และชาวบ้านที่เจ็บป่วย ทรงจัดแพทย์เคลื่อนที่ออกไปรักษาชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลเป็นครั้งคราว ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสถานพยาบาลขึ้นที่ริมทะเลใกล้ ๆ กับที่ประทับ สถานพยาบาลแห่งนี้ทำพิธีเปิดอย่างเป็นทางการในวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า “โรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี ณ ศรีราชา”

ด้านการศึกษาหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกระทรวงธรรมการขึ้น (๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕) แล้วทรงมอบหมายให้สมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรสทรงเป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาระบบโรงเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ ในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ให้สมเด็จพระภคินีพระยาตำราญราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้อุปถัมภ์ฝ่าย

ชมราวาส วัดในจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียง เป็นสถานที่จัดการศึกษาระบบโรงเรียนขึ้นทุกจังหวัด โดยมุ่งพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีทักษะและศักยภาพที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ตลอดจนเทคโนโลยี ความคิด ความเชื่อ การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาคุณภาพของบุคคล สังคม และการพัฒนาประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ตั้งแต่ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่เป็นต้นมา

ภาคตะวันออกเฉียงหลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕

๑. การปฏิวัติ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะราษฎรซึ่งประกอบด้วยคณะนายทหารและข้าราชการพลเรือน ซึ่งเป็นผลผลิตของการปฏิรูปประเทศตามแบบตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา บุคคลเหล่านี้ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ตามแบบตะวันตกจากสถาบันการศึกษาทั้งภายในและภายนอกประเทศได้รวมตัวกันวางแผนยึดอำนาจการปกครองจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยวิสัยทัศน์ที่ถูกสร้าง หล่อหลอมขึ้นจากองค์ความรู้สมัยใหม่ตามแบบตะวันตก อุดมการณ์ทางการเมืองแบบประชาธิปไตยแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาสู่ปัญญาชนชาวไทยอย่างกว้างขวาง และในที่สุดก็กลายเป็นพลังสำคัญที่สั่งสะเทือนต่อรากฐานของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จนสามารถโค่นล้มลงได้ในที่สุด

๒. การปกครองส่วนภูมิภาค

๒.๑ ยุบมณฑลเทศาภิบาลตั้งภาคขึ้นแทน รัฐบาลคณะราษฎรได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติบริหารราชการแห่งอาณาจักรสยามพุทธศักราช ๒๔๗๖ ยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลทั้งหมด มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลจันทบุรีจึงถูกยุบไปด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ทางราชการได้แบ่งเขตปกครองประเทศออกเป็น ๕ ภาค จังหวัดส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ได้รับการกำหนดให้อยู่ในภาคที่ ๒ มี ๑๐ จังหวัดได้แก่ ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ ชลบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด พิบูลสงคราม และพระตะบอง (ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๘, ๑๑ กันยายน ๒๔๘๔, หน้า ๒๔๗๘-๒๔๘๐)

๒.๒ ยุบรวมและสถาปนาจังหวัด ปีพ.ศ. ๒๔๘๕ รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติยุบรวมและการปกครองจังหวัดสมุทรปราการ นครนายก และจันทบุรี ในส่วนของจังหวัดนครนายกให้ยุบรวมพื้นที่ไว้ใน การปกครองของจังหวัดปราจีนบุรี ยกเว้นพื้นที่อำเภอบ้านนาให้รวมไว้ในเขตปกครองของจังหวัดสระบุรี (ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๙ ตอน ๗๗, ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕, หน้า ๒๔๔๗-๒๔๔๙) การยุบรวมจังหวัดนครนายกครั้งนั้นทำให้การดูแลทุกข์สุขของราษฎร และการปกครองไม่มีประสิทธิภาพเท่าสมัยที่มีจังหวัดนครนายกอยู่ ในปีพ.ศ. ๒๔๘๙ จึงได้สถาปนาจังหวัดนครนายกขึ้นใหม่

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ มีการแบ่งเขตพื้นที่ปกครองของจังหวัดปราจีนบุรีใหม่ สถาปนาจังหวัดสระแก้วขึ้น โดยแยกพื้นที่อำเภอสระแก้ว คลองหาด ตาพระยา วังน้ำเย็น วัฒนานคร และอรัญประเทศจากจังหวัดปราจีน รวมตั้งเป็นจังหวัดสระแก้ว และเปลี่ยนชื่ออำเภอสระแก้ว เป็นอำเภอเมืองสระแก้ว (ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ ๑๑๐ ตอนที่ ๑๒๕, ๒ กันยายน ๒๕๓๖, หน้า ๑-๑๓)

๒.๓ ประกาศใช้ระเบียบการปกครองท้องถิ่นแบบเทศบาล ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดระเบียบเทศบาล พ.ศ. ๒๕๓๖ ระเบียบการปกครองท้องถิ่นแบบเทศบาลนี้ ถือเป็นสนามฝึกการปกครองแบบประชาธิปไตย ถึงแม้ว่าในระยะเริ่มต้นของการใช้พระราชบัญญัตินี้ จะกำหนดให้ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ตั้งสมาชิกสภาเทศบาลชุดแรกขึ้นดำเนินการก่อน เป็นเวลา ๑ ปี จากนั้นจึงจัดให้มีการเลือกตั้งโดยตรงขึ้นทั่วประเทศ สำหรับภาคตะวันออก จังหวัดชลบุรี ผู้ว่าราชการจังหวัดได้ตั้งสมาชิกสภาเทศบาลเมือง และทำพิธีเปิดเทศบาลครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๗ เทศบาลเมืองได้รับโอนกิจการทั้งหมดของสุขาภิบาลเมืองชลบุรีมาเป็นของเทศบาล เช่น โรงไฟฟ้า โรงพยาบาล

ปี พ.ศ. ๒๕๒๑ เทศบาลเมืองพัทยาได้รับการยกฐานะให้เป็นเมืองพิเศษตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการเมืองพัทยา ราชการบริหารส่วนท้องถิ่นแบบนี้เรียกว่า “ระบบผู้จัดการเทศบาล” (City Manager)

๒.๔ การสร้างความมั่นคงตามแนวชายแดนภาคตะวันออก ภาคตะวันออกตอนบน จังหวัดสระแก้ว เป็นประตูสู่อินโดจีน เป็นจังหวัดที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยเกษตรกรรม การค้าชายแดน เป็นเมืองท่องเที่ยวทางธรรมชาติและวัฒนธรรม จึงต้องมีการจัดระเบียบพื้นที่ชายแดน ด้วยการตั้งด่านตรวจการ จุดเฝ้าตรวจ จุดด่านทาน และเส้นทางยุทธศาสตร์ มีกองกำลังบูรพารับผิดชอบ นอกจากนี้ยังมีการสร้างเส้นทางเพื่อความมั่นคงในพื้นที่อีก ๔ เส้นทาง จัดตั้งหมู่บ้านป้องกันตนเองตามแนวชายแดน และโครงการทับทิมสยาม ด้านชายฝั่งทะเลรัฐบาล ส่งหน่วยเรือรบออกลาดตระเวนคุ้มครองอาณาเขตทางทะเล บริเวณเกาะช้าง เกาะกูด และเกาะใกล้เคียง ช่วง พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๑๔ เกิดปัญหาชายแดนไทย-กัมพูชา ไทยจึงตั้งกองกำลังป้องกันชายแดนด้านจันทบุรี และตราดขึ้นดูแลพื้นที่ชายแดนที่ติดต่อกับกัมพูชา พ.ศ. ๒๕๑๘ เกิดสงครามกลางเมืองกัมพูชา ราษฎรชาวกัมพูชาพากันอพยพลี้ภัยเข้ามาในพื้นที่ประเทศไทยกว่าแสนคน จังหวัดตราดจึงต้องตั้งศูนย์รับผู้อพยพ เพิ่งจะได้ส่งกลับไปเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๓

๓. เศรษฐกิจภาคตะวันออกหลังการปฏิวัติ

หลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้นำเอาระบบทุนนิยมโดยรัฐมาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจ รัฐบาลเข้าไปมีบทบาททางเศรษฐกิจมากขึ้นโดยลำดับ จนถึงขั้นผูกขาดการค้าข้าว และกิจการต่อเนื่อง ผูกขาดธุรกิจนำเข้าและส่งออก จัดตั้งและดำเนินธุรกิจอุตสาหกรรมและธนาคาร เริ่มวางแผนพัฒนาการเกษตรอย่างเป็นระบบ สนับสนุนการปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิด นอกจากข้าว และเลี้ยงสัตว์จำพวก เป็ด ไก่ ปลา สุนัข และทำสวนผัก ปัญหาสำคัญทางเศรษฐกิจของไทย หลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ คือ ขาดแคลนเงินทุน และความชำนาญในกรประกอบธุรกิจของคนไทย รัฐบาลจึงนำนโยบายชาตินิยมในการพัฒนาเศรษฐกิจมาใช้ โดยพยายามส่งเสริมให้คนไทยเกิดความนิยม และหันมาประกอบอาชีพด้านธุรกิจ การค้าและอุตสาหกรรมแทนการทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว เพื่อให้เป็นไปตามนโยบายดังกล่าว รัฐบาลจึงให้ทุกจังหวัดจัดตั้ง “บริษัทจังหวัดจำกัด” ขึ้น เพื่อตั้งอำนาจการค้าให้มาอยู่ในมือคนไทย “ไทยขาย ไทยซื้อ” แต่ไม่ค่อยประสบความสำเร็จ ดังจะพิจารณาได้จากบริษัทจังหวัด จำกัด ของชลบุรี และจังหวัดอื่น ๆ ที่ต้องปิดตัวลงในเวลาไม่นานนัก

๓.๑ ภาคตะวันออกช่วงตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจฯ (๒๕๐๒) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แผนที่ ๑-๕ (พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๒๙) รัฐบาลได้ตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้น เพื่อให้รับผิดชอบจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ โดยตั้งเป้าหมายการขยายตัวของผลิตภัณฑ์มวลรวมไว้ร้อยละ ๕ ต่อปี แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ ๑ จึงมุ่งพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ธุรกิจของเอกชนทั้งภาคเกษตร และนอกภาคเกษตร อาานิสงค์ของแผนนี้ทำให้ภาคตะวันออกเริ่มพัฒนาอย่างเห็นได้ชัดกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ทั้งด้านการชลประทาน แลบลุ่มน้ำบางปะกง ลุ่มน้ำนครนายก ขยายเครือข่ายทางหลวงแผ่นดิน เชื่อมต่อจังหวัดในภาคตะวันออกกับกรุงเทพฯ ภาคอุตสาหกรรมค่อย ๆ กลายเป็นภาคเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคตะวันออก เกิดอุตสาหกรรมเกี่ยวกับเครื่องจักร เครื่องยนต์ โรงกลั่นน้ำมัน ท่าเรือน้ำลึก โรงสีข้าวขนาดใหญ่ โรงงานน้ำตาล โรงงานอาหารกระป๋อง โรงงานไม้อัด โรงงานแป้งมัน เม็ดสาหร่าย มันเส้น มันอัดเม็ด ตลอดจนอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และบริการ แผนพัฒนาฉบับที่ ๒-๓ สหรัฐฯ ให้ความช่วยเหลือในการสร้างท่าเรือ และสนามบินในภาคตะวันออก รัฐบาลพยายามลดอัตราการผลิตเพิ่มประชากร พัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อทดแทนการนำเข้า ส่งเสริมการส่งออกสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรม ใช้มาตรการทางการคลังเพื่อลดต้นทุนการผลิต เน้นการรักษาคุณภาพ และชื่อเสียงของสินค้าไทย และสร้างขบวนการตลาดต่างประเทศให้หลากหลายขึ้น เร่งพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออก แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๔ ที่ ๕ ให้ความสนใจกับการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม การท่องเที่ยว การผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้าและการส่งออก รวมทั้งย้ายฐานการผลิตจากกรุงเทพฯ และปริมณฑลออกไปสู่ภูมิภาคตะวันออก (เสนาะ อุณาภูล, ๒๕๕๒, หน้า ๑๓๑-๑๓๕)

๓.๒ ช่วงแผนพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก พ.ศ. ๒๕๒๔-๒๕๔๓ (Eastern Sea Board Program) แผนพัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออกเป็นแผนยุทธศาสตร์ผสมผสานภาครัฐและเอกชน โดยภาครัฐเป็นผู้นำทางการลงทุนด้านสาธารณูปโภค และอุตสาหกรรมหลักขั้นพื้นฐานภาคเอกชนลงทุนในอุตสาหกรรมต่อเนื่อง เพื่อสนับสนุนการกระจายกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และอุตสาหกรรมออกสู่ภูมิภาคตะวันออกอย่างสมบูรณ์ โดยมีระยะเวลาของแผนงาน ๒๐ ปี ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๔-๒๕๔๓ รัฐบาลได้กำหนดแนวนโยบายในการพัฒนาภาคตะวันออกไว้ ๓ ประการคือ

๑) เพื่อให้เป็นภูมิภาคที่สามารถเปิดระบบเศรษฐกิจของประเทศสู่การค้ากับนานาชาติได้มากยิ่งขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพ

๒) เพื่อเป็นภูมิภาคที่สามารถรองรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่กระจายออกจากกรุงเทพฯ

๓) เพื่อปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมของประเทศสู่อุตสาหกรรมใหม่ และกระจายการผลิตอุตสาหกรรมให้มากยิ่งขึ้น โดยทรัพยากรภายในภาคตะวันออก และภูมิภาคใกล้เคียง ตลอดจนความได้เปรียบของแหล่งที่ตั้งเป็นตัวเร่งรัดพัฒนา (เสนาะ อุณากรู, ๒๕๕๒, หน้า ๑๓๙-๑๔๐)

แนวทางหลักในการพัฒนาเป็นลักษณะการพัฒนาจากเบื้องบนลงสู่เบื้องล่าง โดยให้ความสำคัญกับการพึ่งพาวิทยากร และการลงทุนจากภายนอกเข้ามากระตุ้น และจัดระบบเศรษฐกิจของภาคเป็นสำคัญ

๔. ด้านบริการสังคม: การศึกษาและสาธารณสุข

การศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบโรงเรียนเริ่มขยายตัวทั้งปริมาณ และคุณภาพ เพื่อสนองตอบความต้องการพื้นฐานของประชาชน ช่วงปลายทศวรรษที่ ๒๕๙๐ รัฐบาลได้ขยายการศึกษาระดับอุดมศึกษาออกสู่ภูมิภาค (ที่ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี) ปัจจุบันการอุดมศึกษาในภาคตะวันออกขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางทั้งปริมาณ คุณภาพ และพื้นที่ ทั้งภาครัฐ และเอกชน ภาคตะวันออกจึงเป็นภูมิภาคที่มีบริการทางสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการศึกษาดีทุกระดับ

ด้านสาธารณสุขก็เช่นเดียวกัน มีการเติบโตอย่างต่อเนื่องมาโดยลำดับ ทั้งบริการภาครัฐ และเอกชน ทั้งปริมาณและคุณภาพ และหลากหลายทั้งประเภทและความชำนาญ จึงอาจกล่าวได้ว่า บริการทางสาธารณสุขของภาคตะวันออกเป็นบริการที่ดีมากอีกด้านหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป ภาคตะวันออกเป็นภูมิภาคที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมายาวนาน และเติบโตอย่างรวดเร็วในยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ โดยมีปัจจัยทางด้านภูมิรัฐศาสตร์ เศรษฐภูมิ และศักยภาพของบุคลากรที่มีความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรม ภูมิปัญญา เมื่อประกอบกับนโยบายของรัฐทำให้ภาคตะวันออกเป็นภูมิภาคที่มีอนาคตสดใส ถ้าพิจารณาในด้านการพัฒนา (ทำให้ทันสมัย) สิ่งที่ต้องคำนึงถึง (สังวร ระมัดระวัง) คือ การบริหารจัดการด้านความรู้ จิตสำนึก ด้านสิ่งแวดล้อม สวัสดิการสังคม ระบบความยุติธรรม ความปลอดภัย ตลอดจนคุณธรรม และจริยธรรมอันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของไทย

บรรณานุกรม

๑. เอกสารชั้นต้น

๑.๑ ประเภทตัวเขียน

- กรมสารบรรณ คณะรัฐมนตรี ฝ่ายการเมืองที่พิเศษ/๒๕๐๐ เรื่อง “รายงานการตรวจราชการจังหวัดชลบุรี”(๑๗ เมษายน ๒๕๐๐).
- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (๒๔๔๙). เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก.๑๔ เรื่อง “จัดการทหารเรือทางหัวเมืองชายทะเล” (๗ ส.ค. ร.ศ. ๑๒๑-๖ มี.ค. ๑๒๕).
- _____. (๒๔๔๘). เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก.๑๔/๘๕ เรื่อง “รายงานราชการในกรมทหารเรือ” (๑๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕).
- _____. (๒๔๔๕). เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก.๑๔/๘๕ เรื่อง “พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง การจัดการเรือทางหัวเมืองชายทะเล” (๑๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๑).
- _____. (๒๔๔๗). เอกสารรัชกาลที่ ๕ กษ.๙.๔/๑๓ “พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ และหม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองทุ่งฝั่งตะวันออกลำน้ำนครนายก” (๑๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๓).
- _____. (๒๔๑๙). เอกสารรัชกาลที่ ๕ บ.๑๑/๒ เรื่อง “ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี. ร.ศ.๙๕”.
- _____. (๒๔๔๓). เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๕ ๑๔/๓๙ เรื่อง “กรมหมื่นดำรงฯ ตรวจราชการเมืองชลบุรี ฉะเชิงเทรา” (๓ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙-๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙).
- _____. (๒๔๓๙). เอกสารรัชกาลที่ ๕. ม. ๕๐/๔ “รายงานตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. ๑๑๕”.
- _____. (๒๔๕๙). เอกสารรัชกาลที่ ๖ กษ. ๕/๖ “บันทึกเรื่องบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม” (๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙).

๑.๒ ประเภทตีพิมพ์

- กรมศิลปากร. (๒๕๑๒). *ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๔๐ (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๑๖). *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ครั้งที่ ๗)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๓๑). *แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยา. (๒๕๐๕). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒, เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (๒๕๐๔). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (๒๕๐๔). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ ๔๘ ลงวันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๘๔. หน้า ๒๘๗๘-๒๘๘๐.
- _____. เล่มที่ ๕๘ ลงวันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๘๔. หน้า ๒๘๗๘-๒๘๘๐.
- _____. เล่มที่ ๕๙ ตอนที่ ๗๗ ลงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๘๕.
- _____. เล่มที่ ๖๐ ตอนที่ ๗ ลงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๖ หน้า ๒๔๔๗-๒๔๔๙.
- _____. ฉบับพิเศษ เล่มที่ ๖๕ ตอนที่ ๗๗ ลงวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๔๙๑.
- _____. ฉบับพิเศษ เล่มที่ ๑๑๐ ตอนที่ ๑๒๕ ลงวันที่ ๒ กันยายน ๒๕๓๑ หน้า ๑-๓.
- สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ. (๒๕๒๙). *แผนที่ทรัพยากรพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันออก*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ.

๒. เอกสารชั้นรอง

- กริสโวลด์, เอ.บี. (๒๕๑๐). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล, แปล)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ขจร สุขพานิช. (๒๕๑๘). *ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ฯ.
- จังหวัดจันทบุรี. (๒๕๓๓). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดจันทบุรี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จังหวัดฉะเชิงเทรา. (๒๕๓๓). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดฉะเชิงเทรา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จังหวัดชลบุรี. (๒๕๔๔). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดชลบุรี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

- จังหวัดตราด. (๒๕๔๓). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา*
จังหวัดตราด. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จังหวัดนครนายก. (๒๕๔๕). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา*
จังหวัดนครนายก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- จังหวัดสระแก้ว. (๒๕๔๕). *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา*
จังหวัดสระแก้ว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ซิมเบอร์แมน, คาร์ ซี. (๒๕๒๕). *การสำรวจเศรษฐกิจไทยในชนบทแห่งสยาม* (ซิม วีระไวทยะ, แปล).
กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เดช บุญนาค. (๒๕๓๒). *การปกครองระบอบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๘*.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ประเทิน มหาพันธ์. (๒๕๓๘). ก่อนจะเป็นมหาวิทยาลัยบูรพา. ใน ๔๐ ปี มหาวิทยาลัยบูรพา (หน้า
๒๘-๓๕). ชลบุรี: มหาวิทยาลัยบูรพา.
- ปาเลกัวซ์, ฌอง แบตติสตี. (๒๕๒๐). *เล่าเรื่องกรุงสยาม* (สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล). กรุงเทพฯ:
ก้าวหน้า.
- ภารดี มหาพันธ์. (๒๕๒๖). *ประวัติศาสตร์การปกครองไทย*. กรุงเทพฯ: บุรพาสาน์.
- _____. (๒๕๒๖). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: บุรพาสาน์.
- _____. (๒๕๒๗). *รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ* (พ.ศ.๒๓๙๔-๒๔๗๕). กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนา
พานิชย์.
- _____. (๒๕๕๒). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชลบุรี*. ชลบุรี: สาขาวิชาไทยศึกษา
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.
- _____. (๒๕๕๓). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ใน บางพระของเรา* (หน้า ๑๑-๒๗). ชลบุรี:
สภาวัฒนธรรมตำบลบางพระ.
- รอง ศยามานนท์. (๒๕๒๐). *ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ลาลูแบร์, ซิมมอน เดอ. (๒๕๑๐). *จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ ๒ เล่มชุด* (สันต์ ท. โกมลบุตร,
แปล). กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.
- วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, (บรรณาธิการ). (๒๕๒๔). *มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์
เปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (๒๕๔๕). *อารยธรรมฝั่งทะเลตะวันออก*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สกินเนอร์, วิลเลียม จี. (๒๕๒๙). *สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงสังเคราะห์*. ชาญวิทย์
เกษตรศิริ, บรรณาธิการ (พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคนอื่น ๆ, แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

สุปิตณ สืบสงวน. (๒๕๑๘). *ที่ระลึก ๘๐ ปี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีรณสาร.

เสนาะ อุณาภูล. (๒๕๕๒). *อัตชีวประวัติและงานของเสนาะ อุณาภูล*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.

อินแกรม, เจมส์ ซี. (๒๕๕๒). *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย ๑๘๕๐-๑๙๗๐* (ชูศรี มณี พุกฤษ์และเฉลิมพจน์ เขี่ยมกมลลา, แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

ฮอลล์, ดี.จี.อี. (๒๕๒๒). *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ๒ เล่มชุด* (ท่านผู้หญิงวรณัญญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคนอื่นๆ, แปล). กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

๓. วิทยานิพนธ์

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (๒๕๐๖). *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ. (๒๕๑๖). *วิกฤตทศวรรษ ร.ศ.๑๑๒*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ตราชู สุวรรณานนท์. (๒๕๑๙). *ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยหลังจากทำสนธิสัญญาเบาริง ปีพ.ศ.๒๓๙๘ ถึง พ.ศ.๒๔๕๓*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

ภารดี มหาขันธ์. (๒๕๑๗). *การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สุดใจ พงศ์กล้า. (๒๕๒๘). *มณฑลปราจีนบุรีสมัยเริ่มแรกถึงสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนมรุพงศ์ ศิริพัฒน์ (๒๔๓๖-๒๔๕๘)*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สุพัฒศรี วรสายัณห์. (๒๕๒๐). *ปัญหาอาณาเขตบูรพาระหว่างปี พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๔๙ (ค.ศ.๑๘๙๒-๑๙๐๗)*. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

๔. วารสาร/นิตยสาร

เตช บุนนาค. (๒๕๐๙). *การปกครองแบบเทศาภิบาล เป็นระบบปฏิบัติหรือวิวัฒนาการ*. *สังคมศาสตร์ปริทัศน์*. ๓ (ธันวาคม). ๕๘-๖๕.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (๒๕๒๒). *ร่องรอยของชุมชนโบราณลุ่มน้ำพานทอง*. *วารสารเมืองโบราณ*, ๕(๓) (กุมภาพันธ์-มีนาคม), ๓๙-๔๕.